

HENRYK BARTOSZEWICZ

POLITYKA ZWIĄZKU SOWIECKIEGO WOBEK EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ PRZED KONFERENCJĄ W JAŁCIE (LIPIEC 1944-STYCZEŃ 1945)

W okresie od listopada 1940 do czerwca 1941 r. dojrzewała na Kremlu koncepcja stworzenia wzdłuż granicy zachodniej Związku Sowieckiego systemu państw, określanych w dokumentach dyplomatycznych i propagandzie sowieckiej mianem „przyjaznych ZSSR”, a w rzeczywistości państw zależnych od Moskwy. Pierwszym sygnałem istnienia planów podporządkowania Europy Środkowo-Wschodniej Związkowi Sowieckiemu były propozycje zgłoszone w lipcu 1941 r. przez ambasadora Iwana Majskiego rządowi emigracyjnemu podczas negocjowania paktów politycznych. Strona sowiecka zaproponowała władzom polskim, czechosłowackim i jugosłowiańskim utworzenie na terytorium ZSSR „komitetów narodowych”, którym powierzonooby organizowanie narodowych sił zbrojnych¹.

Ogólny zarys planów sowieckich wobec Europy Środkowo-Wschodniej Józef Stalin ujawnił podczas rozmów przeprowadzonych w Moskwie z brytyjskim ministrem spraw zagranicznych Anthony Edenem w grudniu 1941 r. Przedmiotem dyskusji stał się przedłożony szefowi dyplomacji brytyjskiej projekt tajnego protokołu przewidującego współdziałanie mocarstw w zakresie rozwiązywania problemów terytorialnych i powojennego systemu bezpieczeństwa w Europie². Najważniejszą kwestią było wówczas dla ZSSR zapewnienie akceptacji Wielkiej Brytanii, a także Stanów Zjednoczonych dla nabytków terytorialnych z lat 1939–1940. Stalin oprócz uznania granicy zachodniej ZSSR według stanu sprzed wybuchu wojny z Niemcami domagał się poszerzenia terytorium państwa sowieckiego kosztem Finlandii (rejon Petsamo) i Rumunii (teren ujścia Dunaju). Wysunął również propozycję utworzenia na terytorium Rumunii sowieckich baz wojskowych: lądowych, lotniczych i morskich. W sprawie granicy z Polską odrzucał możliwość powrotu do status quo określonego w traktacie ryskim, a jako podstawę przyszłej granicy proponował tzw. linię Curzona oraz pozostawienie w granicach państwa polskiego bądź rejonu Lwowa, bądź rejonu Białegostoku i Wilna. W drugiej wersji projektu tajnego protokołu sprawę granicy polsko-sowieckiej odkładano do rozstrzygnięcia w drodze negocjacji między władzami Polski i ZSSR³. Ponadto w kwestii

¹ A. Eden, *Earl of Avon. Pamiętniki 1938–1945*, t. II, *Obrachunki*, Warszawa 1972, s. 214–216; W. Babiński, *Przyczynki historyczne do okresu 1939–1945*, Londyn 1967, s. 56.

² W archiwach rosyjskich zachowały się dwa projekty tajnego protokołu różniące się treścią. Drugi, stanowiący skróconą wersję pierwszego, został najprawdopodobniej wręczony Edenowi 18 grudnia wraz z projektem sowiecko-brytyjskiego paktu politycznego. Pierwszy, szerszy, przedstawił Stalin szefowi dyplomacji brytyjskiej podczas rozmowy 16 grudnia. Stenogramy rozmów polityków sowieckich z Edenem i teksty projektów protokołów opublikowano w 1994 r. O. A. Rzeszewskij, *Wizyt A. Idena w Moskwie w diekabrze 1941 g. Pierigowory s J. W. Stalinym i W. M. Mołotowym*, «Nowaja i nowiejszaja istoria», 1994, nr 5, s. 98–101 (teksty projektów protokołów); A. Eden, op. cit., s. 229–240.

³ O. A. Rzeszewskij, op. cit., s. 99–101.

granic w Europie Środkowo–Wschodniej strona sowiecka proponowała: 1) podział Prus Wschodnich między Polskę i ZSSR oraz ewentualne poszerzenie terytorium państwa polskiego po linię Odry, 2) Czechosłowację pozostawić w przedwojennych granicach oraz ewentualnie poszerzyć jej terytorium kosztem Węgier, 3) Rumunii okrojonej przez Związek Sowiecki, przydzielić, kosztem Węgier, tereny zamieszkałe w większości przez ludność rumuńską, 4) Jugosławię pozostawić w przedwojennych granicach i przekazać jej część terytorium włoskiego wybrzeża Adriatyku wraz z Triestem oraz rejon miasta Fiume, 5) odbudować Austrię i Albanie w przedwojennych granicach, 6) nie dokonywać zmian granic Grecji, 7) przeprowadzić korektę granicy turecko–bułgarskiej na korzyść Turcji⁴. Dodatkowo Stalin domagał się dla Związku Sowieckiego specjalnej, bliżej nie sprecyzowanej, roli przy podejmowaniu decyzji w sprawie organizacji państw Europy Środkowo–Wschodniej. Wówczas odnosić się to miało przede wszystkim do dania stronie sowieckiej możliwości kontroli nad ewentualnym procesem powstawania federacji środkowoeuropejskiej⁵.

Plan uzależnienia Europy Środkowo–Wschodniej od Związku Sowieckiego był realizowany na wielu płaszczyznach. Z jednej strony władze sowieckie nawiązywały stosunki dyplomatyczne i współpracę polityczno–wojskową z rządami emigracyjnymi Polski, Czechosłowacji i Jugosławii, ale jednocześnie starały się nakłonić najpierw Wielką Brytanię, a następnie Stany Zjednoczone do decydowania o powojennych losach Europy Środkowo–Wschodniej na szczeblu mocarstw przy czym głos decydujący miałby należeć do ZSSR. Natomiast z drugiej prowadziły działania, które możliwie jak najdłużej starały się ukryć przed sojusznikami, mające na celu konsolidowanie i szkolenie w szkołach Kominternu komunistów pochodzących z krajów Europy Środkowo–Wschodniej. Tworzono, jak w przypadku Polski, nowe partie komunistyczne, na miejsce wcześniej rozwiązanych, bądź utrzymywano kontakty z działającymi w kraju partiami komunistycznymi jak w przypadku Jugosławii. W Moskwie przebywały całe kierownictwa (Komunistycznej Partii Czechosłowacji), bądź wielu czołowych działaczy partii komunistycznych z krajów środkowoeuropejskich⁶. Partie komunistyczne miały stanowić ważny element w sowieckiej polityce uzależnienia Europy Środkowo–Wschodniej od ZSSR.

Pierwsze zwycięstwa Armii Czerwonej i przejście jej oddziałów do ofensywy spowodowało, że Stalin podjął z sojusznikami zachodnimi rozmowy na temat powojennego porządku w Europie. Dyktator sowiecki pragnął swoje plany wobec Europy Środkowo–Wschodniej realizować przy akceptacji mocarstw anglosaskich. Podczas konferencji ministrów spraw zagranicznych w październiku 1943 r. w Moskwie Eden, akceptując, przy biernej postawie strony amerykańskiej, sprzeciw Mołotowa w sprawie planów federacyjnych w Europie oraz wyrażając zgodę na zawarcie sowiecko–czechosłowackiego paktu politycznego potwierdził, że Wielka Brytania uznawała daleko idące aspiracje ZSSR w części środkowo–wschodniej kontynentu europejskiego⁷. Natomiast w Teheranie Stalinowi udało się zrealizować plan uznania de facto przez mocarstwa zachodnie prawie wszystkich sowieckich nabytków terytorialnych z lat 1939–1940. Jedynym ustępstwem ze strony ZSSR była zgoda na zamianę linii

⁴ Ibidem, s. 90–93, 99–101.

⁵ Ibidem, s. 99–101.

⁶ T. Żenczykowski, *Dwa komitety: 1920, 1944. Polska w planach Lenina i Stalina. Szkice historyczne*, Warszawa 1990, s. 55–56; M. J. Zacharias, *Powstanie i modyfikacja systemu komunistycznego w Jugosławii w latach 1941–1950*, «Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego», Prace historyczne, z. 107, 1993; L. Buczma, *Narodzinny socjalistycznej Czechosłowacji 1945–1948*, Warszawa 1985, s. 27.

⁷ *Sowietskij Sojuz na międzynarodnych konferencjach pierioda Wielikoj Otecziestwiennoj Wojny 1941–1945 (SSMKWOW)*, t. I, *Moskowskaja konferencija ministrow inostrannyh diel SSSR, SSzA i Wielikobritanii, 19–30 oktjabria 1943 g. Sbornik dokumentow*, Moskwa 1978, s. 168–172, 302–303, 355–356.

Ribbentrop–Mołotow tzw. linią Curzona. Straty z tego tytułu miało zrekomensować przyznanie Związkowi Sowieckiemu północnej części Prus Wschodnich z Królewcem i Tylżą⁸.

Koncesje polityczne mocarstw anglosaskich na rzecz Związku Sowieckiego i oddanie Moskwie inicjatywy w Europie Środkowo–Wschodniej pozwoliły Stalinowi w połowie 1944 r. wraz z przekraczaniem przez oddziały Armii Czerwonej granicy zachodniej ZSSR, na przystąpienie do realizacji swojego planu tworzenia w tej części kontynentu bloku państw zależnych. Nie ulega wątpliwości, że najważniejsze miejsce w tym planie zajmowała Polska. Wynikało to zarówno ze względów strategicznych jak i politycznych. Podporządkowanie Polski otwierało Związkowi Sowieckiemu najkrótszą drogę do Niemiec i Europy Zachodniej. Ponadto utrata suwerenności przez największe państwo środkowoeuropejskie znacznie ułatwiłaby podporządkowanie pozostałych krajów tego regionu. Strona sowiecka zdawała sobie sprawę także z trudności jakie wystąpiłyby przy rozstrzygnięciu kwestii przynależności państwowej ziem wschodnich Rzeczypospolitej, gdyby Polska była państwem suwerennym.

Ofensywa wojsk sowieckich, rozpoczęta 23 czerwca 1944 r. natarciem I Frontu Bałtyckiego, II i III Frontu Białoruskiego na północy i w centrum frontu wschodniego oraz operacją jassko–kiszyńsiowska na południu, do realizacji której przystąpiły 20 sierpnia oddziały II i III Frontu Ukraińskiego, miały na celu stworzenie nowej sytuacji strategiczno–politycznej w strefie obejmującej Polskę, Prusy Wschodnie, Rumunię, Bułgarię, Jugosławię, Albanie, Węgry, Czechosłowację i Austrię. Obecność militarna Związku Sowieckiego w Europie Środkowo–Wschodniej miała być decydującym elementem realizacji planu Stalina wobec tego regionu. Pozwoliła stronie sowieckiej na tworzenie faktów dokonanych, zwłaszcza w kwestii wpływu na charakter polityczny władz tymczasowych w państwach, z terenu których wypierane były wojska niemieckie. Związek Sowiecki przejmował inicjatywę w zakresie decydowania o kształcie terytorialnym i systemie politycznym krajów Europy Środkowo–Wschodniej.

Wkroczenie wojsk sowieckich na ziemie polskie na zachód od tzw. linii Curzona poprzedziły staranne przygotowania strony sowieckiej do przejęcia całkowitej kontroli nad Polską. Stalin pomimo zawartego 30 lipca 1941 r. paktu politycznego z rządem RP nigdy nie zamierzał rezygnować ani z anektowanych ziem wschodnich Rzeczypospolitej, ani z dążeń do uzależnienia politycznego Polski od Związku Sowieckiego. Stosunki z rządem polskim na emigracji traktował instrumentalnie, do celów doraźnych, a po ich zerwaniu, próby ponownego nawiązania były tylko grą prowadzoną z mocarstwami anglosaskimi i poszukiwaniem wśród polityków polskich ludzi skłonnych do kolaboracji z Kremlem, gotowych swoją działalnością doprowadzić do destabilizacji władz polskich⁹.

Stanowiska Związku Sowieckiego w sprawie polskiej nie zmieniła ani kolejna próba przywódców mocarstw anglosaskich, podjęta w lutym–marcu 1944 r., skłonienia Stalina do wznowienia stosunków polsko–sowieckich, ani rozmowy sondażowe przewodniczącego Rady Narodowej Stanisława Grabskiego i premiera Stanisława Mikołajczyka z ambasadorem sowieckim przy rządach emigracyjnych w Londynie Wiktorem Z. Lebediewem w maju–czerwcu tegoż roku. Jedyne skutkiem były tylko coraz dalej idące oskarżenia i żądania wysuwane pod adresem władz RP. Podczas ostatniego spotkania Lebediewa i Mikołajczyka 25 czerwca ambasador sowiecki przedstawił warunki nawiązania stosunków dyplomatycznych z Polską: 1) uznanie tzw. linii Curzona jako granicy polsko–sowieckiej, 2) odwołanie

⁸ *Foreign Relation of the United States (FRUS). Diplomatic Papers. The Conference at Cairo and Teheran 1943*, Washington 1961, s. 512, 597, 603–604; SSMKWOW, t. II, *Tiegieranskaja Konfierencja rukowoditielej sojużnych dierżaw SSSR, SSzA i Wielikobritanii*, Moskwa 1978, s. 164–167.

⁹ Zamierzenia Stalina w tej kwestii ujawniły rozmowy dyktatora sowieckiego z prezydentem Czechosłowacji Edwardem Benešem, przeprowadzone w grudniu 1943 r. w Moskwie. *The Benes–Stalin–Molotov Conversations in December 1943. New Documents*, ed. V. Mastny, «Jahrbücher für Geschichte Osteurope», B. 20, h. 3, Spt. 1972, s. 377–379.

stanowiska rządu RP w sprawie zbrodni katyńskiej, 3) rezygnacja z zajmowanych stanowisk polityków polskich takich jak prezydent Władysław Raczkiewicz, Naczelný Wódz generał Kazimierz Sosnkowski oraz ministrowie generał Marian Kukiel i Stanisław Kot. Mikołajczykowi nie pozostawało nic innego jak odrzucenie tak sformułowanych warunków¹⁰.

Stanowisko premiera polskiego było w pełni zasadne nie tylko ze względu na fakt, że warunków sowieckich nie mógł przyjąć rząd państwa suwerennego, ale również dlatego, że Stalin w pierwszej połowie 1944 r. był zdecydowany na urzeczywistnienie planu podporządkowania ZSSR państw środkowoeuropejskich, w tym przede wszystkim Polski. W maju 1944 r. powrócono w Moskwie do przerwanych w styczniu tegoż roku działań zmierzających do utworzenia Polskiego Komitetu Narodowego, który miałby stanowić namiastkę przyszłego rządu w pełni podporządkowanego Moskwie¹¹.

Utworzony 21 lipca 1944 r. w Moskwie Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego podpisał tajną umowę o polsko–sowieckiej granicy państwowej. PKWN uznał formalnie tzw. linię Curzona jako wschodnią granicę państwa polskiego i zaakceptował przyłączenie do Związku Sowieckiego części Prus Wschodnich. Natomiast Związek Sowiecki zobowiązał się, że przy ustalaniu granicy między Polską i Niemcami będzie popierał żądanie wytyczenia jej wzdłuż linii Odry i Nysy, bez precyzowania, czy chodziłoby o Nysę Łużycką, czy Kłodzką¹².

27 lipca 1944 łącznie z tzw. umową graniczną PKWN podpisał porozumienie o stosunkach między sowieckim wodzem naczelnym a Komitetem w okresie wojny¹³. Dokument ten był wzorowany na analogicznym sowiecko–czeskosłowackim, zawartym 8 maja 1944¹⁴. W myśl artykułu pierwszego, jednakowo brzmiącego w obu porozumieniach, we wszystkich sprawach dotyczących prowadzenia wojny na terytorium Polski i Czechosłowacji najwyższa władza koncentrowała się w rękach naczelnego wodza wojsk sowieckich, czyli Stalina. Artykuł siódmy tych porozumień poddawał jurysdykcji sowieckiej obywateli polskich i czechosłowackich za przestępstwa popełnione w strefie operacji wojennych. Brak bliższego określenia rodzaju tych przestępstw i wyznaczenia głębokości wojskowej strefy operacyjnej był dla władz sowieckich potrzebny i wygodny.

Porozumienie ułatwiała władzom sowieckim realizację planu zniszczenia polskiego państwa podziemnego, legalizowało formalnie działania w tym zakresie oddziałów Armii Czerwonej i NKWD. Ziemie wschodnie Rzeczypospolitej, ponownie zajmowane przez Armię Czerwoną, w 1944 r. były uważane przez Stalina za integralną część Związku Sowieckiego. Dlatego też znajdujące się na tych terenach organa polskiego państwa podziemnego władze sowieckie traktowały jako wrogie i niszczyły w sposób bezwzględny. Oddziały Armii Krajowej były rozbijane przez wojska sowieckie, dowódców aresztowano i deportowano, a nawet mordowano, żołnierzy wcielano przemocą do Armii Czerwonej bądź oddziałów generała Zygmunta Berlinga¹⁵. Władze sowieckie podobnie postępowały wobec polskiego państwa podziemnego na terenach na zachód od Bugu. Sowieckie władze wojskowe przyjęły system stopniowego wykonywania rozkazów Stalina. Najpierw rozbijano oddziały AK, następnie likwidowano Państwowy Korpus Bezpieczeństwa, a wreszcie także aparat cywilny podległy

¹⁰ S. Kirkor, *Rozmowy polsko–sowieckie w 1944 roku*, «Zeszyty Historyczne» nr 22, Paryż 1972, s. 41–64.

¹¹ J. Berman, *Epizod grudniowy 1943/1944. Wokół czynności Komisji Organizacyjnej Polskiego Komitetu Narodowego*, maszynopis, Archiwum Akt Nowych (AAN), CA KC PZPR,teczka osobowa nr 406, k. 26–31; *Wspomnienia Wandy Wasilewskiej (1939–1944)*, wyd. F. Tych, Archiwum Ruchu Robotniczego, t. VII, Warszawa 1982, s. 380–383; T. Żenczykowski, op. cit., s. 80–81.

¹² *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko–radzieckich* (DMHSPR), t. VIII, Warszawa 1974, s. 158–159.

¹³ *Ibidem*, s. 155–158.

¹⁴ *Dokumenty i materiały po historii sowiecko–czeskosłowackich otoszenii* (DMISCzO), t. IV, kn. 2, Moskwa 1983, s. 78–79.

¹⁵ T. Żenczykowski, *Polska Lubelska 1944*, Paryż 1987, s. 9–18, 44–49.

Delegaturze rządu RP¹⁶. Działania te łącznie z aresztowaniem, wywiezieniem i skazaniem szesnastu przywódców polskiego państwa podziemnego były prowadzone pod pretekstem ochrony tyłów oddziałów Armii Czerwonej, z powoływaniem się na artykuł pierwszy porozumienia zawartego z PKWN 27 lipca 1944 r.

Zainstalowanie PKWN na ziemiach polskich było punktem zwrotnym w realizacji planu Stalina wobec Polski. Od tego momentu szanse na istnienie po zakończeniu wojny państwa polskiego niezależnego od Moskwy stawały się znikome. Rozmowy, jakie dyktator sowiecki podjął na początku sierpnia 1944 r. z premierem Mikołajczykiem, były podyktowane wyłącznie względami taktycznymi. Z jednej strony stanowiły one gest wobec Anglosasów, zwłaszcza wobec Churchilla. Z drugiej zaś dostarczały stronie sowieckiej informacji o zamierzeniach władz RP. Ponadto służyły Stalinowi do podejmowania kolejnych prób nakłonienia Mikołajczyka do współpracy z komunistami i rozbitcia rządu polskiego¹⁷.

Wydarzeniem, które stwarzało szanse na zburzenie zamierzeń Stalina wobec Polski, było Powstanie Warszawskie. Wyzwolenie stolicy przez Armię Krajową i ujawnienie się wobec władz sowieckich legalnego rządu RP stałoby się poważnym zagrożeniem dla bytu marionetkowego PKWN. Dlatego też od momentu wybuchu powstania władze sowieckie czyniły wszystko, aby zakończyło się ono klęską. Temu celowi musiało przede wszystkim służyć powstrzymanie ofensywy oddziałów Armii Czerwonej w kierunku Warszawy¹⁸. 25 września 1944 r. sowiecki komisarz spraw zagranicznych Wiaczesław M. Mołotow podczas rozmowy z przedstawicielem politycznym PKWN w Moskwie Stefanem Jędrzychowskim stwierdził, że od początku Powstania Warszawskiego na Kremlu obowiązywała jedna jego ocena jako „antysowieckiej prowokacji Armii Krajowej”¹⁹.

Drugim w kolejności państwem, na terytorium którego, w wyniku letniej ofensywy 1944 r., wkroczyły oddziały Armii Czerwonej była Rumunia. Z jednej strony istniały między Polską i Rumunią zasadnicze różnice, zwłaszcza w sytuacji prawnomiędzynarodowej. Polska była państwem koalicji antyhitlerowskiej, a Rumunia należała do grona państw określanych mianem satelitów Trzeciej Rzeszy. Jednakże z punktu widzenia Kremla nie miało to większego znaczenia. Wkroczenie wojsk sowieckich do Polski pokazało, że Stalin te same cele wobec państw Europy Środkowo-Wschodniej zamierza realizować podobnymi metodami, tylko przy użyciu różnych instrumentów. Istniały także między Polską i Rumunią znaczne podobieństwa. Rumunia w 1940 r., podobnie jak Polska w 1939 r., została okrojona terytorialnie przez Związek Sowiecki. Kraj ten stanowił dla ZSSR otwarcie na Bałkany, analogicznie jak Polska w kierunku Niemiec i Europy Zachodniej. Ponadto władze sowieckie w rozmowach z przedstawicielami mocarstw anglosaskich na temat Europy Środkowo-Wschodniej, już od 1941 r. domagały się specjalnych uprawnień w tej części kontynentu, podkreślając szczególną wagę, jaką przywiązują do powojennej sytuacji w Polsce i w Rumunii²⁰.

¹⁶ Ibidem, s. 34–38, 40–44.

¹⁷ *Documents on Polish-Soviet Relations* (DPSR), vol. II, London 1965, s. 306–322, 325–339; *Rozmowy delegacji PKWN i KRN z przedstawicielami rządu RP na emigracji (sierpień 1944)*, «Z pola walki» 1984, nr 4, s. 109–153. Niechęć Stalina do rzeczywistego dialogu z legalnymi władzami Rzeczypospolitej potwierdzał fakt nie udzielenia odpowiedzi na memorandum rządu RP, przekazane stronie sowieckiej 29 sierpnia 1944 r. Memorandum zawierało propozycje świadczące o chęci nawiązania współdziałania z władzami Związku Sowieckiego kosztem daleko idących ustępstw. Strona polska w sprawie władz naczelnych Rzeczypospolitej proponowała utworzenie, po wyzwoleniu Warszawy, nowego rządu z udziałem pięciu stronnictw (SL, SN, PPS, SP i PPR). Przewidywano powołanie Rady Narodowej, organu doradczego Rady Ministrów, działającej do czasu wyłonienia sejmu ustawodawczego. Rada Narodowa miałaby taką samą strukturę partyjną jak rząd. Kwestia polskiej granicy wschodniej miałaby zostać rozstrzygnięta w terminie późniejszym. Postulowano jedynie pozostawienie w granicach państwa polskiego głównych centrów kulturowych na wschodzie i źródeł surowcowych „koniecznych dla życia gospodarczego Polski”. DPSR, vol. II, s. 372–374; DMHSPR, t. VIII, s. 213–215.

¹⁸ A. Przygoński, *Stalin i Powstanie Warszawskie*, Warszawa 1994, s. 134–147.

¹⁹ Raport S. Jędrzychowskiego, 25 IX 1944, AAN, CA KC PZPR, 295/VII–262, k. 15–16.

Negocjacje w gronie trzech mocarstw nad uzgodnieniem warunków układu rozejmowego dla Rumunii, rozpoczęte 31 sierpnia 1944 r. w Moskwie z udziałem Mołotowa i ambasadorów anglosaskich w ZSSR Arvella Harrimana i Archibalda Clark-Kerra ujawniły, że mocarstwa zachodnie gotowe są uznać „rolę specjalną” Związku Sowieckiego w kształtowaniu sytuacji w Rumunii po zakończeniu wojny. Wprawdzie przedstawiciele Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii sprzeciwili się proponowanemu przez Mołotowa systemowi kontroli w Rumunii, który nie przewidywał powołania trójstronnego organu sojuszniczego, ale i tak w ustanowionej Sojuszniczej Komisji Kontroli pełnia władzy pozostawała w rękach sowieckich. Ponadto anglosaskie misje praktycznie miały być akredytowane przy SKK, a nie przy rządzie rumuńskim²¹.

Podpisany 13 września o godzinie 5 rano dokument rozejmowy, datowany 12 września 1944 r. zasadniczo nie różnił się od przedłożonego 31 sierpnia przez stronę sowiecką projektu układu. Postanowienia rozejmu umożliwiały oddziałom wojsk sowieckich pełną swobodę stacjonowania i przemieszczania się na terytorium Rumunii oraz przyznawały sojuszniczym (sowieckim) władzom wojskowym duże uprawnienia w zakresie kontroli sytuacji w tym państwie. Rumunia została zobowiązana do wystawienia 12 dywizji i skierowania ich do walki z Niemcami pod nadzorem Sowieckiego Naczelnego Dowództwa. Ponadto układ rozejmowy nakładał na władze rumuńskie obowiązek internowania i rozbrajania oddziałów niemieckich i węgierskich oraz przekazywania dowództwu sowieckiemu sprzętu wojskowego należącego do Niemców i ich sojuszników. Rząd rumuński miał również zapewnić wojskom sowieckim wymagane środki transportu.

Układ przywracał granicę sowiecko-rumuńską według stanu sprzed 22 czerwca 1941 r., co oznaczało akceptację Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii dla dokonanej przez ZSSR w 1940 r. aneksji Besarabii i Bukowiny północnej. Nie rozstrzygał natomiast ostatecznie przynależności terytorium Siedmiogrodu (tzw. Transylwanii). Związek Sowiecki wykazywał wówczas zainteresowanie zachowaniem sobie pola manewru w tej sprawie zarówno wobec Rumunii jak i Węgier.

W sferze zobowiązań ekonomicznych układ przewidywał zapłacenie przez Rumunię Związkowi Sowieckiemu reparacji wojennych w wysokości 300 mln dolarów USA. Strona rumuńska została zobowiązana do zwrócenia ZSSR wszystkich dóbr wywiezionych z jego terytorium w okresie wojny. Majątek należący do Niemiec i Węgier znajdujący się na ziemiach rumuńskich, podlegał kontroli dowództwa wojsk sowieckich²².

Pomimo, że odstąpiono w stosunku do Rumunii od wcześniej projektowanej zasady bezwarunkowej kapitulacji, to jednak w myśl postanowień układu rozejmowego faktyczną władzę w Rumunii, do czasu zakończenia wojny, a także i później, do momentu zawarcia traktatu pokojowego, miała sprawować SKK, działająca pod kierownictwem Sojuszniczego (Sowieckiego) Dowództwa Wojskowego, na czele której stanął marszałek Rodion Malinowski. Faktycznie pracami SKK kierował zastępca przewodniczącego W. Winogradow²³.

Bułgaria była jedynym państwem z grona satelitów Trzeciej Rzeszy, które nie pozostało w stanie wojny ze Związkiem Sowieckim. Taki stan rzeczy w momencie wkroczenia oddziałów Armii Czerwonej na Bałkany pozostawał w sprzeczności z planem Stalina podporządkowania Europy Środkowo-Wschodniej ZSSR. Rozmowy sondażowe w kwestii możli-

²⁰ O. A. Rzeszewskij, op. cit., s. 90–101.

²¹ FRUS, *Diplomatic Papers 1944*, vol. IV, *Europe*, s. 218–220, 230. Szerzej na temat negocjacji rozejmowych: A. Kastory, *Pokój z Rumunią, Bułgarią i Węgrami w polityce wielkich mocarstw 1944–1947*, Rzeszów 1981, s. 30–35.

²² *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, oprac. L. Gelberg, t. III, Warszawa 1960, s. 93–98.

²³ FRUS, *Diplomatic Papers. 1944*, vol. IV, *Europe*, s. 240–241.

wości wyjścia Bułgarii z wojny prowadzone w sierpniu 1944 r. przez przedstawicieli władz bułgarskich Stojczo Moszanowa w Kairze i Georgi M. Dymitrowa w Istambule uznane zostały na Kremlu za niezgodne z interesami sowieckimi²⁴. W Moskwie zdecydowano się na przystąpienie do realizacji własnej koncepcji mającej na celu stworzenie sytuacji, która umożliwiłaby Związkowi Sowieckiemu decydowanie o warunkach rozejmu z Bułgarią i przyszłości politycznej tego kraju. Po odpowiednim przygotowaniu propagandowym na arenie międzynarodowej²⁵, 5 września 1944 r. ZSSR podjął decyzję o wypowiedzeniu wojny Bułgarii²⁶.

Decyzja Stalina w sprawie wojny z Bułgarią była zaskoczeniem dla Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii. Władze sowieckie ograniczyły się jedynie do poinformowania o tym fakcie ambasadorów anglosaskich w Moskwie²⁷. Decyzja ZSSR zaniepokoiła mocarstwa zachodnie. W Londynie i Waszyngtonie zdawano sobie sprawę, że nie tylko zaistniała konieczność dopuszczenia do rokowań rozejmowych sojusznika wschodniego, ale także z dążenia strony sowieckiej do przekazania jej praktycznie „całej odpowiedzialności sojuszniczej za losy Bułgarii”²⁸. Obawy te potwierdziła najpierw treść noty przekazanej przez ambasadora ZSSR w Londynie Fiodora Gusiewa przedstawicielowi brytyjskiemu w Europejskiej Komisji Doradczej, a następnie treść projektu sowieckiego układu rozejmowego z Bułgarią, złożonego 12 września w EKD. Związek Sowiecki domagał się udziału w negocjowaniu warunków rozejmu, proponując Moskwę lub ewentualnie Ankarę na miejsce rokowań z delegacją rządu bułgarskiego²⁹. Projekt sowiecki układu rozejmowego z Bułgarią zawierał postanowienia zbliżone do tych, jakie znalazły się w tekście uzgodnionego już wówczas układu z Rumuniami. Przewidywał podpisanie rozejmu z Bułgarią przez trzy mocarstwa w interesie Narodów Zjednoczonych, a podpis miał złożyć w imieniu ZSSR, USA i Wielkiej Brytanii przedstawiciel Sowieckiego Naczelnego Dowództwa. Strona sowiecka proponowała w związku z przystąpieniem Bułgarii do wojny przeciwko Niemcom, nie umieszczanie klauzuli dotyczącej rozbrojenia i demobilizacji. Projekt zakładał powołanie Sojuszniczej Komisji Kontroli, pracującej pod kierownictwem Sowieckiego Naczelnego Dowództwa³⁰. Stany Zjednoczone i Wielka Brytania nie chciały, jak to uczyniły w wypadku Rumunii, oddać w Bułgarii całą inicjatywę Związkowi Sowieckiemu. Spór o warunki rozejmu toczył się wokół procedury podpisania układu, statutu SKK w Sofii oraz udziału Bułgarii w wojnie przeciwko Niemcom³¹.

Sytuacja strategiczna i polityczna na Bałkanach we wrześniu 1944 r. rozwijała się zgodnie z planem Stalina. Wkroczenie wojsk sowieckich do Rumunii nie tylko przyniosło podpisanie

²⁴ A. Kastory, op. cit., s. 45–51.

²⁵ 30 sierpnia 1944 r. rząd sowiecki przesłał do Sofii notę, w której deklarację całkowitej neutralności Bułgarii w wojnie sowiecko-niemieckiej, zawartą w oświadczeniu rządu bułgarskiego z 26 sierpnia tegoż roku, uznano za niewystarczającą. 31 sierpnia w prasie sowieckiej ukazał się artykuł pt. *Falszywe manewry rządu Bułgarii*, oskarżający władze w Sofii o nieprzestrzeżenie neutralności. *Wniesznijaja Politika Sowietzskogo Sojuza w pieriod Otcieczestwiennoj Wojny*, t. II, Moskwa 1946, s. 198–199.

²⁶ A. Kastory, op. cit., s. 52; J. Jackowicz, *Traktat pokojowy z Bułgarią 1947*, Wrocław 1981, s. 10.

²⁷ *Sowietzsko-amierikanskije odnoszenia wo wriemia Wielikoj Otcieczestwiennoj Wojny 1941–1945* (SAmOWWOW), t. II, Moskwa 1984, s. 201–202 (zapis rozmowy Mołotowa z Harrimanem i Clark-Kerrem), s. 202–203 (tekst noty rządu sowieckiego do rządu bułgarskiego, 5 IX 1944).

²⁸ FRUS. *Diplomatic Papers. 1944*, vol. III, *British Commonwealth and Europe*, Washington 1966, s. 401–403.

²⁹ *Sowietzsko-anglijkije odnoszenija wo wriemia Wielikoj Otcieczestwiennoj Wojny* (SAOWWOW), t. II, Moskwa 1983, s. 150–151.

³⁰ FRUS. *Diplomatic Papers. 1944*, vol. III, *British Commonwealth and Europe*, s. 415–418; L. Woodward, *British Foreign Policy in the Second World War*, vol. III, London 1970, s. 139–140.

³¹ Wielka Brytania domagała się, aby podpisy pod układem złożyli przedstawiciele wojsk anglosaskich i ewentualnie sowieckich. SKK miałaby, według projektu brytyjskiego, mieć charakter trójstronnego organu sojuszniczego o równych kompetencjach stron. Ponadto mocarstwa zachodnie sprzeciwiały się udziałowi wojsk bułgarskich w wyzwaniu Jugosławii i Grecji, dotychczas przez nie częściowo okupowanych. L. Woodward, op. cit., vol. III, s. 139–140; A. Kastory, op. cit., s. 54–55.

układu rozejmowego z tym krajem według projektu zgłoszonego przez ZSSR, ale także utworzenie rządu mającego w swoim składzie przedstawicieli czterech partii, tworzących tzw. Blok Narodowo-Demokratyczny (BND), w skład którego obok Partii Narodowo-Chłopskiej (PNCh), Partii Narodowo-Liberalnej (PNL), Partii Socjaldemokratycznej (PSD), wchodziła Komunistyczna Partia Rumunii (KPR), całkowicie podporządkowana instrukcjom płynącym z Moskwy³². Jeszcze pomyślniej udało się Związkowi Sowieckiemu wpływać na wydarzenia polityczne w Bułgarii po wypowiedzeniu temu krajowi wojny i wkroczeniu na jego terytorium oddziałów Armii Czerwonej. 8 września komuniści bułgarscy i tworzące wraz z nimi tzw. Front Ojczyźniany ugrupowania lewicowe dokonały przewrotu zbrojnego. Na miejsce obalonego gabinetu Konstantina Murawiewa 9 września partie Frontu powołały rząd, na czele którego stanął reprezentujący stronnictwo centrowe „Zweno”, Kimon Georgijew. W skład nowego gabinetu weszło po czterech przedstawicieli Bułgarskiej Partii Robotniczej (komunistów), Bułgarskiego Ludowego Związku Chłopskiego i „Zweno” oraz dwóch przedstawicieli partii socjaldemokratycznej i dwóch bezpartyjnych. Tego samego dnia rząd zapowiedział udział Bułgarii w wojnie przeciwko Niemcom i wyznaczył delegację pod przewodnictwem prof. Dymitra Michałczewa, która udała się do dowódcy III Frontu Ukraińskiego Fiodora Tołbuchina w celu zapoznania się z warunkami przerwania przez Armię Czerwoną działań wojennych przeciwko Bułgarii i rozejmu oraz zbadania możliwości ponownego nawiązania stosunków dyplomatycznych, uzgodnienia zasad współdziałania wojsk sowieckich i bułgarskich w walce przeciwko Niemcom na Bałkanach³³. Rząd Georgijewa zarówno w swojej polityce wewnętrznej jak i zagranicznej znajdował się pod kontrolą Związku Sowieckiego. Jednocześnie podlegał ocenom i naciskom bułgarskiej partii komunistycznej, całkowicie uzależnionej od Stalina.

Zainteresowanie władz sowieckich sprawami Jugosławii wzrastało wraz ze zbliżaniem się oddziałów Armii Czerwonej do granic tego kraju. ZSSR oficjalnie posiadał stosunki dyplomatyczne z rządem emigracyjnym. Rząd sowiecki w połowie 1944 r. wyrażał nawet gotowość przeprowadzenia w Moskwie rozmów z premierem Ivanem Šubašiciem na temat zawarcia paktu politycznego³⁴. Z drugiej strony akredytował przy Narodowym Komitecie Wyzwolenia Jugosławii (Nacjonalni Komitet Oslobodjenja Jugoslavije — NKOJ) misję wojskową kierowaną przez generała N. Korniejewa, starając się mieć wgląd w rozwój wydarzeń na terytorium kontrolowanym przez komunistów jugosłowiańskich. Rola misji Korniejewa wzrosła na początku września 1944 r. W tym czasie przywódca komunistycznej partyzantki jugosłowiańskiej Josip Broz-Tito za pośrednictwem misji sowieckiej zwrócił się do rządu ZSSR o udzielenie przez Armię Czerwoną pomocy partyzantom, pozbawionym ciężkiego sprzętu bojowego, w wyzwalaniu Serbii i Belgradu. Korniejew w piśmie skierowanym do Moskwy podkreślał, że współdziałanie wojsk sowieckich może przynieść oprócz przyspieszenia operacji militarnych, wzmocnienie pozycji politycznej komunistycznego ruchu partyzanckiego³⁵.

Na przełomie sierpnia i września 1944 r. przyszłość polityczna Jugosławii jawiła się jako równie skomplikowana i niejasna jak Polski od momentu utworzenia PKWN. Zabiegi Winstona S. Churchilla, Foreign Office i Šubašicia w sierpniu i w pierwszej połowie września

³² W skład gabinetu gen. Constantina Sănătescu jako przedstawiciel KPR wszedł Lucretiu Patrașcanu, któremu czasowo powierzono obowiązki ministra sprawiedliwości. A. Koryn, *Rumunia w polityce wielkich mocarstw 1944–1947*, Wrocław 1983, s. 55–56.

³³ J. Jackowicz, op. cit., s. 10–11; A. Koseski, *Bułgaria w polityce wielkich mocarstw (1944–1947)*, [w:] *Polska-Bułgaria przez wieki XVII–XX*, pod red. nauk. W. Balceraka, Warszawa 1991, s. 139–140.

³⁴ M. J. Zacharias, *Jugosławia w polityce Wielkiej Brytanii 1940–1945*, Wrocław 1985, s. 252.

³⁵ Sowiecka misja wojskowa przybyła na terytorium Jugosławii 24 lutego 1944 r., L. Gibianskij, *Sowietskij Sojuz i Nowaja Jugosławija 1944–1947*, Moskwa 1987, s. 85, 110–111.

w sprawie utworzenia zjednoczonego rządu jugosłowiańskiego zakończyły się fiaskiem. Tito w zmienionej sytuacji militarnej (6 września oddziały Armii Czerwonej weszły w bezpośredni kontakt z oddziałami partyzantki jugosłowiańskiej) poinformował 7 września Šubašicia i 18 września A. Edena, że problem nowego rządu Jugosławii zostanie rozstrzygnięty w „odpowiednim momencie”³⁶. Jednocześnie została przygotowana wizyta Tito w Moskwie. Delegacja jugosłowiańska (przywódcy ruchu partyzanckiego towarzyszyli: sekretarz osobisty Mitar Bakić i generał Ivan Miliutinović) oraz Korniejew przybyli do stolicy ZSSR 23 września.

Stalin dążył przede wszystkim do wybadania poglądów Tito na temat przyszłości politycznej Jugosławii. Jednakże wobec komunistów jugosłowiańskich musiał postępować inaczej aniżeli wobec pozostałych partii komunistycznych regionu środkowoeuropejskiego, które nie posiadały poparcia społecznego w swoich krajach i nie zdołały w okresie wojny zbudować ruchu partyzanckiego, natomiast całkowicie były zależne od władz sowieckich. Dlatego też zarówno rozmowy sowiecko–jugosłowiańskie, jak i ich wyniki miały charakter zbliżony do tych jakie występują w stosunkach między państwami równoprawnymi. Chociaż Stalin nie zrezygnował z udzielania „dobrych rad” Tito w sprawach dotyczących przyszłości politycznej Jugosławii. Dyktator sowiecki doradzał komunistom jugosłowiańskim, przynajmniej czasowo, współdziałanie z królem Piotrem II i porozumienie się z rządem Šubašicia. Tito mniej interesowała taktyka, bardziej cel strategiczny, a tym było zdobycie władzy³⁷.

Łatwiej osiągnięto porozumienie w sprawach wojskowych. Uzgodniono, że w walkach o Belgrad oddziały partyzanckie otrzymają wsparcie sowieckiego korpusu pancernego. Strony uzgodniły plan wspólnych operacji na terenie Jugosławii. Opublikowany 28 września komunikat agencji TASS informował, że na prośbę sowieckiego dowództwa wojskowego, w związku z działaniami militarnymi przeciwko Miemcom i Węgrom, NKOJ i sztab główny sił narodowowyzwoleńczych wyraził zgodę na czasowe wkroczenie oddziałów Armii Czerwonej na jugosłowiańskie terytorium graniczące z państwem węgierskim. Po zakończeniu walk wojska sowieckie miały zostać z Jugosławii wycofane. Na podstawie porozumienia, administracja cywilna na obszarach działań Armii Czerwonej miała pozostać w ręku NKOJ. Ponadto w Moskwie ustalono zakres wsparcia lotniczego dla partyzantów oraz dostaw sowieckich uzbrojenia, amunicji i środków łączności³⁸.

Sowiecko–jugosłowiańskie porozumienie różniło się zasadniczo od analogicznych dokumentów zawartych przez ZSSR 8 maja 1944 r. z rządem czechosłowackim i 27 lipca tego roku z PKWN. Stalin pierwszy raz zawarł układ zobowiązujący wojska sowieckie do wycofania się z obszaru innego państwa po zakończeniu działań wojennych. Ponadto jurysdykcja na terenach wyzwolanych przez oddziały Armii Czerwonej nie przeszła w ręce sowieckie. Wydaje się, że specyfika porozumienia sowiecko–jugosłowiańskiego wynikała nie tylko z silniejszej pozycji ruchu partyzanckiego i Tito wobec Stalina w porównaniu z pozycją zarówno rządu emigracyjnego Czechosłowacji, a tym bardziej marionetkowego PKWN. Innym celem miał służyć każdy z tych trzech dokumentów. Obecność wojsk sowieckich w Polsce i Czechosłowacji miała zapewnić silną pozycję polityczną komunistom tych krajów, pozwolić rządzić czy współrządzić. Dodatkowo, w Polsce miała stworzyć warunki do zniszczenia, najsilniejszego w tej części Europy, państwa podziemnego, reprezentującego społeczeństwo i legalne władze Rzeczypospolitej przebywające na emigracji. Porozumienie sowiecko–jugosłowiańskie dotyczyło operacji wojennych i tylko na części terytorium Jugosławii

³⁶ FRUS. *Diplomatic Papers. 1944*, vol. IV, *Europe*, s. 1408; L. Woodward, op. cit., vol. III, s. 346–347.

³⁷ V. Dedijer, *Dnevnik*, kn. 3, Beograd 1970, s. 226–227; M. Djilas, *Wartime*, New York, London 1977, s. 405; L. Gibianskij, op. cit., s. 11–113; M. J. Zacharias, op. cit., s. 261–263.

³⁸ *Wnieszniaja politika...*, op. cit., t. III, s. 226–227.

i miało służyć operacjom militarnym na Węgrzech. Wkroczenie wojsk sowieckich wprawdzie wzmocniło pozycję Tito na terenie Serbii, ale nie miało ono decydującego znaczenia dla rozwoju sytuacji politycznej w Jugosławii w takim stopniu jak obecność wojskowa Związku Sowieckiego w Polsce, a później w Czechosłowacji dla sytuacji politycznej w tych krajach. Ponadto porozumienie stwarzało także precedens, który uniemożliwiał wkroczenie wojsk anglosaskich na terytorium Jugosławii bez uzgodnienia faktu i warunków z Komitetem Wyzwolenia Narodowego.

Obecność militarna i polityczna Związku Sowieckiego w Polsce, Rumunii, Bułgarii i Jugosławii spowodowała, że jesienią 1944 r. Stalin wprawdzie pragnął uzgadniać z sojusznikami anglosaskimi problemy związane z przyszłością polityczną Europy Środkowo-Wschodniej, ale wyłącznie na warunkach przez siebie podyktowanych. Rozmowy z Churchillem, z udziałem Mołotowa i Edena, przeprowadzone w Moskwie w dniach 9–18 października starał się dyktator sowiecki wykorzystać w celu uzyskania aprobaty Brytyjczyków dla faktów dokonanych tworzonych przez ZSSR w Polsce i na Bałkanach. Churchill natomiast usiłował powstrzymać sowieckie dążenia do uzależnienia państw Europy Środkowo-Wschodniej. Jednym ze środków prowadzących do tego celu była propozycja złożona przywódcy sowieckiemu procentowego podziału wpływów między ZSSR a Stany Zjednoczone i Wielką Brytanię. Trzy mocarstwa miałyby w okresie wojny współdziałać według następujących zasad: Rumunia: ZSSR — 90% odpowiedzialności, Wielka Brytania i USA 10%; Grecja: Wielka Brytania i USA — 90%, ZSSR — 10%; Bułgaria: ZSSR — 75%, Wielka Brytania i USA — 25%; Jugosławia i Węgry: ZSSR — 50%, Wielka Brytania i USA — 50%. Stalin dyskusji na ten temat nie podjął³⁹. Strona sowiecka miała świadomość swojej siły na Bałkanach, wynikającej z sytuacji militarnej w Europie. Jednakże do dyskusji na temat procentowej „odpowiedzialności” powrócił Mołotow w rozmowie z Edenem. Władze sowieckie były skłonne do zaakceptowania sytuacji w Rumunii i Grecji. W Bułgarii domagały się wpływów analogicznych do posiadanych w Rumunii, a na Węgrzech 75%. W Jugosławii były skłonne zadowolili się 60%⁴⁰. Dyskusja nie została uwieczniona nie tylko układem pisemnym, ale nawet porozumieniem ustnym.

Podczas rozmów sowiecko-brytyjskich dotyczących Europy Środkowo-Wschodniej dominowały trzy kwestie: 1) problem polski, 2) utworzenie zjednoczonego rządu jugosłowiańskiego i 3) uzgodnienie warunków układu rozejmowego z Bułgarią. Żadna z nich nie została rozstrzygnięta podczas pobytu Churchilla i Edena w Moskwie, ale przyjęte wówczas ustalenia ułatwiały kontynuowanie działań zmierzających do ich zakończenia. W najmniejszym stopniu dotyczyło to sprawy polskiej. Najszybciej udało się uzgodnić warunki rozejmu z Bułgarią. Jeszcze w trakcie rozmów w Moskwie, 11 października, trzy mocarstwa wystosowały do rządu Georgijewa oświadczenie, w którym uzależniały zawarcie układu od wycofania przez Bułgarię wojsk i administracji z terytorium Grecji i Jugosławii. Tekst oświadczenia przekazanego przez gen. Siergieja Biriuzowa premierowi Georgijewowi zawierał warunek, że ewakuacja powinna nastąpić w ciągu 15 dni od daty niniejszego dokumentu. Jednocześnie Naczelne Dowództwo Sowieckie wyjaśniło, że ewakuacją nie zostaną objęte wojska bułgarskie prowadzące operacje na terytorium Jugosławii, zgodnie z porozumieniem zawartym między Tito i dowództwem Armii Czerwonej⁴¹.

Uzgodniony przez trzy mocarstwa do 22 października, a podpisany 28 października układ rozejmowy z Bułgarią różnił się zasadniczo tylko w odniesieniu do trzech kwestii od posta-

³⁹ W. S. Churchill, *The Second World War*, vol. VI, *Triumph and Tragedy*, London 1954, s. 198.

⁴⁰ L. Woodward, op. cit., vol. III, s. 150–151; A. Koryn, op. cit., s. 72–74; M. J. Zacharias, op. cit., s. 266–267; A. Kastory, op. cit., s. 56–57.

⁴¹ *Sowiecko-bułgarskie stosunki 1945–1960. Dokumenty i materiały* (SBO), Moskwa 1972, s. 22.

nowień analogicznego dokumentu zawartego z Rumunią. Rozejm został zawarty w „imieniu” Narodów Zjednoczonych pozostających w stanie wojny z Bułgarią, a nie jak w przypadku Rumunii, w „interesie” wszystkich Narodów Zjednoczonych. Zobowiązywał Bułgarię do wypłacenia reparacji, ale nie określał ich wysokości. Ponadto zapewniał udział przedstawicieli Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii w pracach Sojuszniczej Komisji Kontroli w Sofii, podkreślając, że do końca wojny będzie ona pracować pod ogólnym kierownictwem Sowieckiego Naczelnego Dowództwa, a nie jak SKK w Bukareszcie podporządkowana dowództwu sowieckiemu, działała jedynie w imieniu mocarstw sojuszniczych⁴². Postanowienia układu rozejmowego z Bułgarią dowodziły, że strona sowiecka poczyniła ustępstwa w sprawach proceduralnych, natomiast wykazała postawę bezkompromisową w kwestiach zasadniczych, jak kierownicza pozycja ZSSR w SKK.

Pozostałe dwie kwestie dotyczące Europy Środkowo-Wschodniej, dyskutowane podczas rozmów sowiecko-brytyjskich w październiku 1944 r. sprawa przyszłości politycznej Polski i Jugosławii okazały się trudnymi do rozwiązania. Występowały pewne analogie między ówczesną sytuacją w Polsce i Jugosławii. Jednakże istniały i różnice, które nie pozostawały bez wpływu na stopień trudności w rozwiązywaniu problemów przyszłości politycznej tych dwóch krajów. Wpływy polityczne ruchu partyzanckiego w Jugosławii były nieporównywalnie większe aniżeli PKWN i sił politycznych wokół niego skupionych w Polsce. Natomiast w Polsce istniało potężne państwo podziemne stworzone przez władze legalne przebywające na emigracji. Jednocześnie pozycja międzynarodowa rządu polskiego, pomimo braku stosunków dyplomatycznych z ZSSR, była znaczniejsza aniżeli jugosłowiańskich władz emigracyjnych. Istniały także różnice w stosunku mocarstw, przede wszystkim Związku Sowieckiego i Wielkiej Brytanii do problemów obydwu krajów. Stalin nie dopuszczał możliwości rozwiązania sprawy polskiej w sposób niezgodny z jego planami. Za równie ważne uznawał sprawę rządu, jak i granic, zwłaszcza granicy wschodniej Polski. W odniesieniu do Jugosławii za sprawę pierwszoplanową uważał utworzenie zjednoczonego rządu, pozostawiając więcej inicjatywy Anglosasom, ponieważ zdawał sobie sprawę z siły Tito i słabości pozycji Šubašića.

Stalin i Churchill w październiku 1944 r. zaprosili do Moskwy zarówno przedstawicieli rządu polskiego, jak i PKWN. Stalin podtrzymał swoją wcześniejszą, z sierpnia 1944 r. tezę o konieczności porozumienia między „Polakami z Lublina i Londynu”, wiedząc doskonale, że „Polacy z Lublina” będą jedynie wykonawcami jego poleceń. Ponadto uznał, że punktem wyjścia do wszelkich rozmów w sprawach polskich jest uznanie przez strony tzw. linii Curzona jako wschodniej granicy Polski. Podczas spotkania, w dniu 13 października szefów rządów i ministrów spraw zagranicznych ZSSR i Wielkiej Brytanii z delegacją rządu polskiego, w obecności ambasadora USA Harrimana, Mołotow poinformował Polaków o pozytywnym stosunku Franklina D. Roosevelta do linii Curzona, wyrażonym na konferencji w Teheranie⁴³. Delegacja PKWN w obecności Stalina i Churchilla oświadczyła, że akceptuje linię Curzona jako wschodnią granicę Polski⁴⁴. Natomiast Bolesław Bierut w rozmowie z Mikołajczykiem w dniu 17 października dał jasno do zrozumienia, że rząd „koalicyjny” może powstać jedynie na bazie PKWN⁴⁵.

Podczas dalszych negocjacji prowadzonych przez Mołotowa i Edena z delegacjami polskimi, Mikołajczyk wyraził gotowość przyjęcia linii Curzona, z pozostawieniem Lwowa

⁴² *Wnieszniaja politika...*, op. cit., t. II, s. 286–292.

⁴³ DSPR, vol. II, s. 405.

⁴⁴ FRUS. *Diplomatic Papers. 1944*, vol. IV, *British Commonwealth and Europe*, s. 1324–1325; W. S. Churchill, op. cit., vol. VI, s. 235; L. Woodward, op. cit., vol. III, s. 226.

⁴⁵ DSPR, vol. II, s. 429–430; *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1965, s. 602–606.

w granicach państwa polskiego. Stalin odrzucił ten warunek, jak również propozycję Churchilla utworzenia nowego rządu polskiego według formuły 50% tek dla PKWN i 50% dla rządu RP⁴⁶. Zarówno spotkanie Stanisława Grabskiego z Mołotowem w dniu 15 października, jak i Mikołajczyka ze Stalinem 18 października zakończyły się fiaskiem. Stalin ponownie odrzucił propozycję premiera polskiego, aby do czasu zakończenia wojny nie określać przebiegu granicy polsko–sowieckiej a jedynie wytyczyć linię demarkacyjną⁴⁷.

Stanowisko przywódcy sowieckiego wobec Polski najlepiej ilustrują słowa wypowiedziane podczas ostatniej rozmowy z Mikołajczykiem, że o powrocie do Polski polityków emigracyjnych z Londynu decydować powinien PKWN, lecz „ani jednego człowieka w ten czy inny sposób związanego z reakcyjnymi elementami Sosnkowskiego nie dopuścimy”⁴⁸. Stalin nie tylko uzurpował sobie prawo decydowania o losach Polski w najdrobniejszych szczegółach, ale zamierzał bezpośrednio nadzorować realizację swojego planu podporządkowania państwa polskiego Związkowi Sowieckiemu. Wynikało z tego, że zdawał sobie sprawę ze słabości marionetkowych władz lubelskich. Potwierdzał to również przebieg rozmów Stalina z delegacją PKWN na przełomie września i października 1944 r. Dyktator sowiecki wypomnił komunistom polskim brak poparcia społecznego oraz oskarżył ich o nieudolność w czerpaniu ze wzorów sowieckich w stosowaniu metod represyjnych wobec społeczeństwa. Straszyl jednocześnie odsunięciem od władzy sprawowanej z jego nadania, mówiąc „zmieńcie się albo ustąpcie”⁴⁹. Zmianę miało oznaczać nasilenie represji wobec wszystkich organizacji, partii politycznych, formacji wojskowych i osób fizycznych, które utrudniały komunistom polskim realizację planu Stalina wobec Polski. Reprimenda dyktatora sowieckiego przyniosła oczekiwane przez niego rezultaty. W październiku 1944 r. na terytorium tzw. Polski lubelskiej nastąpiła eskalacja represji⁵⁰.

Ostatnia z trzech kwestii politycznych dotyczących Europy Środkowo–Wschodniej, omawianych podczas wizyty Churchilla — sprawa Jugosławii — rozwijała się w drugiej połowie października 1944 r. zgodnie z intencjami Stalina. Rozmowy Tito–Šubašić, rozpoczęte 21 października w miejscowości Bela Crkva, kontynuowane od 25 października w stolicy Jugosławii, po jej wyzwoleniu, zakończyły się 1 listopada podpisaniem, w obecności szefów sowieckiej i brytyjskiej misji wojskowej, tzw. porozumienia belgradzkiego⁵¹. Uzgodniono, że Jugosławia zachowa dotychczasową formę ustrojową do czasu referendum w tej sprawie. Jednakże król Piotr II miał w tym czasie pozostawać na emigracji, a władzę królewską w jego imieniu miała sprawować Rada Regencyjna. Porozumienie przewidywało powołanie nowego, zjednoczonego rządu złożonego z premiera, wicepremera i 26 ministrów. Dokument ten miał wejść w życie po zatwierdzeniu go przez króla Piotra II⁵².

Po zakończeniu rozmów Šubašić podjął decyzję o złożeniu wizyty w Moskwie. Zaproszenie delegacji jugosłowiańskiej do ZSSR było wyrazem zarówno zadowolenia Stalina z postanowień porozumienia belgradzkiego jak i chęci kontrolowania przez władze sowieckie sytuacji politycznej w Jugosławii. Potwierdzały to rozmowy Stalina, Mołotowa i ambasadora Nikołaja Nowikowa z Šubašićem, ministrem spraw zagranicznych Stanoje Simiciem oraz Edvardem Kradeljem, najbliższym współpracownikiem Tito (zajął on miejsce w składzie

⁴⁶ L. Woodward, op. cit., vol. III, s. 228–230.

⁴⁷ DSPR, vol. II, s. 425–427, 430–433.

⁴⁸ Ibidem, s. 431–433.

⁴⁹ Protokół z posiedzenia Biura Politycznego KC PPR z 9 października 1944 r., AAN, PZRR, 295 IV–1, k. 11–12.

⁵⁰ Szerzej na temat tzw. zwrotu październikowego 1944 r. zob.: K. Kersten, *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, Paryż 1986, s. 85–87.

⁵¹ M. J. Zacharias, op. cit., s. 270–271.

⁵² «Politika», Beograd 25 I 1945; M. J. Zacharias, op. cit., s. 271.

delegacji, zaproszonego do Moskwy, przywódcy jugosłowiańskich partyzantów) przeprowadzone w dniach 20–25 listopada 1944 r. Stalin tradycyjnie podobnie jak w innych rozmowach z politykami państw Europy Środkowo-Wschodniej, udzielał „dobrych rad”. Doradzał prowadzenie umiarkowanej polityki wewnętrznej i konieczność uwzględnienia specyfiki Jugosławii, wynikającej z wielonarodowego charakteru państwa. Przestrzegał przed dążeniem do zmian rewolucyjnych, twierdząc, że należy w Jugosławii zaprowadzić „prawdziwą demokrację”. Jednakże w Moskwie nie podjęto żadnych nowych decyzji. Władze sowieckie udzieliły jedynie poparcia porozumieniu belgradzkiemu i opowiedziały się za jego niezwłoczną realizacją⁵³. Wizyta Šubašicia w Moskwie świadczyła o wzrastającej roli Związku Sowieckiego w sprawie Jugosławii. W drugiej dekadzie listopada 1944 r. Moskwa zaczęła przejmować inicjatywę w kontaktach z politykami krajowymi (komunistami) i emigracyjnymi, pozostającą do tego czasu w rękach rządu brytyjskiego. Propozycja Stalina przedłożona Churchillowi w sprawie udzielenia przez trzy mocarstwa poparcia porozumieniu belgradzkiemu zapoczątkowała wzrost aktywności polityki sowieckiej wobec Jugosławii⁵⁴. Dotychczas Związek Sowiecki ograniczał się do aktów sympatii wobec ruchu partyzanckiego, przy jednoczesnym deklarowaniu braku zainteresowania sprawami wewnętrznymi państwa jugosłowiańskiego. Ten stan rzeczy uległ zmianie wraz z obecnością oddziałów Armii Czerwonej na Bałkanach. Od tego momentu zaczęło wzrastać zainteresowanie władz sowieckich przyszłością polityczną Jugosławii.

Realizację porozumienia belgradzkiego opóźnił opór króla Piotra II, który odmówił podpisania niniejszego dokumentu. Sytuacja nie uległa zmianie po dokonanej przez Tito i Šubašicia nowelizacji porozumienia mówiącej m.in. że decyzja o wyborach do Zgromadzenia Konstytucyjnego zapadnie w ciągu 3 miesięcy po zakończeniu wojny⁵⁵. Nowelizacja i zaangażowanie się władz sowieckich w realizację porozumienia belgradzkiego przyniosło jedynie zaakceptowanie tego dokumentu przez Wielką Brytanię i Stany Zjednoczone⁵⁶. Mocarstwa uzgodniły także, że należy zjednoczyć rząd Jugosławii nie czekając na aprobatę króla⁵⁷. Ostateczne rozstrzygnięcie tej sprawy odłożono do czasu zbliżającej się konferencji przywódców trzech mocarstw w Jałcie.

Wkroczenie oddziałów Armii Czerwonej na terytorium Węgier w końcu września 1944 r. umożliwiło komunistom węgierskim rozwijanie działalności na terenach opuszczanych przez wojska niemieckie i administrację rządu Ferencza Szálásiego. Na te części terytorium kraju w okresie października–listopada 1944 r. przybyli ze Związku Sowieckiego członkowie Komitetu Centralnego Węgierskiej Partii Komunistycznej. Z inicjatywy komunistów węgierskich i pod nadzorem sowieckim zaczęły powstawać terenowe komitety narodowe, które przejmowały władzę na ziemiach wolnych od wojsk niemieckich⁵⁸. Następnie, 3 grudnia w miejscowości Szeged ukonstytuował się Węgierski Narodowy Front Niepodległościowy, w skład którego weszły: WPK, Partia Socjaldemokratyczna, Niezależna Partia Drobnych

⁵³ *Wnieszajna politika...*, op. cit., t. II, s. 311–312; *Korespondencja przewodniczącego Rady Ministrów ZSRR z Prezydentem Stanów Zjednoczonych i Premierem Wielkiej Brytanii w okresie Wielkiej Wojny Narodowej*, t. I, Warszawa 1960, s. 273; M. J. Zacharias, op. cit., s. 272.

⁵⁴ Depeszę w tej sprawie skierował Stalin do Churchilla, *Korespondencja...*, op. cit., t. I, s. 273.

⁵⁵ M. J. Zacharias, op. cit., s. 278 i 284.

⁵⁶ *Korespondencja...*, op. cit., t. I, s. 285–287; FRUS. *Diplomatic Papers, 1945*, vol. V, *Europe*, Washington 1967, s. 1181.

⁵⁷ *Korespondencja...*, op. cit., t. I, s. 297–298, 299, 301–302; FRUS. *Diplomatic Papers, 1945*, vol. V, *Europe*, s. 1191.

⁵⁸ J. R. Nowak, *Geneza i pierwsze lata demokracji ludowej na Węgrzech 1944–1948*, Warszawa 1987, s. 56–57.

Rolników, Narodowa Partia Chłopska i Demokratyczna Partia Mieszczańska⁵⁹. Z inicjatywy Frontu 21 grudnia zebrało się w Debreczynie Tymczasowe Zgromadzenie Narodowe, które wyłoniło Tymczasowy Rząd Narodowy. W skład rządu, na czele którego stanął generał Béla Dálnoki Miklós (w październiku 1944 r. zdezerterował z armii węgierskiej i przeszedł na stronę sowiecką) weszło 3 komunistów, 3 socjaldemokratów, 2 przedstawiciele NPDR i 1 przedstawiciel NPCh oraz kilku bezpartyjnych, w tym 3 generałów⁶⁰. Skład węgierskich władz tymczasowych i przyjęty przez nie program pozostawał w ścisłym związku z sytuacją militarną i polityczną na terytorium Węgier zajmowanym przez oddziały Armii Czerwonej. Silna pozycja komunistów we władzach tymczasowych spowodowała, że przyjęty 30 listopada 1944 r. program Frontu Narodowego, obok demokratycznych rozwiązań ustrojowych, zawierał wiele radykalnych postulatów w sferze życia społeczno-gospodarczego, zapowiadając reformę rolną i nacjonalizację przemysłu. W zakresie polityki zagranicznej m.in. uznał za konieczne „ściśle współdziałanie” ze Związkiem Sowieckim zarówno w czasie wojny, jak i po jej zakończeniu⁶¹.

27 grudnia 1944 r. dyplomaci trzech mocarstw wznowili negocjacje w sprawie układu rozejmowego dla Węgier prowadzone w październiku tegoż roku⁶². Podobnie jak w przypadku Rumunii i Bułgarii, inicjatywę przejęła strona sowiecka. Projekt układu przedstawiony przez Mołotowa w kwestiach zasadniczych, przede wszystkim funkcjonowania SKK, był zbliżony do układu z Bułgarią⁶³. Warunki rozejmu zostały uzgodnione 15 stycznia 1945 r. Strona sowiecka uczyniła niewielkie ustępstwa. Przyjęto propozycję mocarstw anglosaskich, że będzie możliwość rozszerzenia reparacji na inne państwa poza ZSSR, Jugosławię i Czechosłowację. Mołotow zgodził się ponadto, że SKK w Budapeszcie tylko w czasie wojny będzie działać tak jak komisje w Bukareszcie i Sofii, natomiast otwartą pozostała sprawa jej statutu po zakończeniu działań wojennych w Europie⁶⁴.

W końcu 1944 r. Związek Sowiecki kontrolował sytuację wewnątrzpolityczną na znacznej części terytorium Europy Środkowo-Wschodniej zajętej przez oddziały Armii Czerwonej. W Rumunii i Bułgarii czynił to zarówno bezpośrednio, na mocy układów rozejmowych jak i poprzez przedstawicieli partii komunistycznych w tymczasowych organach władzy tych państw⁶⁵. Analogiczna sytuacja zaistniała na Węgrzech na początku 1945 r. W Jugosławii władzę sprawowała partia komunistyczna. Przywódcy ruchu partyzanckiego, z jednej strony demonstrujący swoją niezależność, z drugiej zarówno ideologicznie jak i w znacznym stopniu

⁵⁹ Ibidem, s. 61–62; *SSSR i strony narodnej demokracji. Stanowienie odnoszenia do przyjaźni i współpracy 1944–1949* gg., red. W. K. Wołkow, W. Sipols, Moskwa 1985, s. 307–308.

⁶⁰ W. Felczak, *Historia Węgier*, Wrocław 1983, s. 365; *SSSR i strony narodnej demokracji*, op. cit., s. 310.

⁶¹ Tekst programu: *Sowietsko-wiengierskie odnoszenia 1945–1948 gg. Sbornik dokumentow*, Moskwa 1969 (SWO), s. 17–22.

⁶² Prowadzone w październiku 1944 r. przerwały wydarzenia puczu Szalásiego, w wyniku którego został odsunięty od władzy admirał Miklós Horthy. A. Kastory, op. cit., s. 68–71.

⁶³ FRUS. *Diplomatic Papers, 1944*, vol. III, *British Commonwealth and Europe*, s. 940–942, 950–953.

⁶⁴ Ibidem, s. 970–979; L. Woodward, op. cit., vol. III, s. 145, 560; A. Kastory, op. cit., s. 73–75, 77–79.

⁶⁵ Działania komunistów rumuńskich przeciwko rządowi Sănătescu były inspirowane i wspierane przez stronę sowiecką. Na czele utworzonego 4 listopada rządu stanął wprawdzie ponownie Sănătescu, ale na 17 tek aż 6 otrzymali komuniści i ich sojusznicy. Ponadto przebywający w Bukareszcie od 8 listopada do 8 grudnia zastępca ludowego komisarza spraw zagranicznych ZSSR Andriej Wyszyński spowodował przyjęcie przez SKK dwóch decyzji, które z jednej strony ograniczały władzę rządu rumuńskiego, a z drugiej wzmacniały pozycję komunistów. Pierwsza dotyczyła zmniejszenia liczebności korpusu żandarmerii i wojsk ochrony pogranicza. Druga wprowadzała sowiecką administrację wojskową na terytorium Siedmiogrodu. Szerzej na ten temat zob. A. Koryn, op. cit., s. 79–80, 82–83; A. A. Szewiakow, *Odnoszenia między Sowietskimi Sojuzom i Rumyniej 1944–1949*, Moskwa 1985, s. 62–69. Również w Bułgarii wszelkie przejawy działań samodzielnych rządu Georgijewa, niezgodnych z interesami ZSSR, były tępiące przez sowieckie kierownictwo SKK. Przyjęta 23 listopada przez Radę Ministrów decyzja o zwolnieniu z aresztu wszystkich wojskowych, którzy wyrażą chęć udania się na front, po krytyce ze strony SKK w Sofii, została anulowana 6 grudnia 1944 r. SBO, s. 69–70; J. Jackowicz, op. cit., s. 22–23, 93 (Przypis 60); A. Koseski, op. cit., s. 141–142.

politycznie byli związani z reżimem sowieckim. Stalin w sposób umiejętny, doceniając rolę jugosłowiańskich sił narodowyzwoleńczych, stopniowo roztaczał kontrolę nad sprawami jugosłowiańskimi zarówno na arenie międzynarodowej, jak i kontrolując rozwój wydarzeń wewnątrz kraju⁶⁶.

Najwięcej problemów przysparzała sytuacja w Polsce. Nad słabym PKWN dyktator sowiecki musiał „roztaczać opiekę” oddziałów Armii Czerwonej i NKWD. Sprawa polska powodowała również największe napięcie w stosunkach między Związkiem Sowieckim a mocarstwami zachodnimi. Jednakże w końcu 1944 r. Stalin w zasadzie wykluczał możliwość połączenia PKWN z rządem polskim, a jedynie dopuszczał ewentualność współdziałania z Komitetem wybranych polityków przebywających na emigracji⁶⁷.

Najpóźniej w końcu listopada 1944 r. dyktator sowiecki podjął decyzję o „przyspieszeniu” rozwiązania sprawy polskiej, przede wszystkim „własnymi siłami”. W tym celu została wezwana do Moskwy delegacja PKWN. Rozpoczęte 6 grudnia rozmowy Stalina z komunistami polskimi były poświęcone utworzeniu rządu tymczasowego⁶⁸. Wcześniej, w końcu listopada i na początku grudnia 1944 r., na administrowanych przez Komitet terenach, komuniści rozpoczęli akcję propagandową na rzecz przekształcenia PKWN w rząd tymczasowy. Różnego rodzaju instytucje i organizacje uchwałyły rezolucje popierające ten akt⁶⁹.

Oficjalnie decyzję o przekształceniu PKWN w tzw. Rząd Tymczasowy RP podjęła Krajowa Rada Narodowa w dniu 31 stycznia 1944 r.⁷⁰ Wcześniej, 27 grudnia, Prezydium Rady Najwyższej ZSSR poinformowało władze polskie w Lublinie, że Związek Sowiecki uzna rząd tymczasowy z chwilą jego powstania⁷¹. 2 stycznia 1945 r. premier Edward Osóbka-Morawski oficjalnie poinformował władze sowieckie o utworzeniu rządu. Nota zawierała gotowość nawiązania stosunków dyplomatycznych ze Związkiem Sowieckim oraz dokonanie wymiany ambasadorów⁷². Jednocześnie polskie przedstawicielstwo w Moskwie przekazało ambasadom i misjom 23 państw noty z informacją o powołaniu w Lublinie rządu tymczasowego. Związek Sowiecki uznał oficjalnie nowy rząd i mianował W. Z. Lebediewa ambasadorem w Polsce w dniu 4 stycznia⁷³. Ambasadorem polskim w Moskwie został mianowany Zygmunt Modzelewski⁷⁴.

Zadbano o wszystkie szczegóły formalno-prawne, aby nadać procesowi przekształcania PKWN w rząd tymczasowy charakter legalny. Pominięto jeden, decydujący, istnienie legalnych władz państwa polskiego, uznawanych przez wszystkie państwa alianckie, z wyjątkiem Związku Sowieckiego. Stalin już w grudniu 1944 r. podjął działania zmierzające do zmiany takiego stanu rzeczy. Najpierw starał się nakłonić, bezskutecznie, generała Charlesa de Gaulla, podczas jego wizyty w Moskwie w dniach 2–10 grudnia, do uznania PKWN i nawiązania z nim stosunków dyplomatycznych⁷⁵. Niepowodzeniem zakończyła się także akcja Stalina,

⁶⁶ M. J. Zacharias, op. cit., s. 278, 284, 290; L. Gibianskij, op. cit., s. 128–131.

⁶⁷ Stalin dał temu wyraz w liście do Churchilla 8 grudnia, który był odpowiedzią na list premiera brytyjskiego, zawierający informacje o kryzysie w tonie władz polskich i dymisji Mikołajczyka. *Korespondencja...*, op. cit., t. I, s. 279–280, 283.

⁶⁸ E. Osóbka-Morawski, *Dziennik Polityczny 1943–1948*, Gdańsk 1981, s. 68–69.

⁶⁹ 7 grudnia 1944 r. sekretarz generalny KC PPR Władysław Gomułka udzielił wywiadu dziennikowi «Rzeczpospolita», w którym przedstawił możliwość utworzenia rządu tymczasowego. «Rzeczpospolita», 7 XII 1944.

⁷⁰ Protokół posiedzenia VI sesji KRN, 31 XII 1944 i 2–3 I 1945, AAN, Biuro Prezydzialne KRN, Wydział Prac Parlamentarnych, t. 6, s. 195–196.

⁷¹ DMHSPR, t. VIII, s. 346.

⁷² Ibidem, s. 352–353.

⁷³ Nota Mołotowa do Osóbki-Morawskiego, 5 I 1945, Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie (AMSZ), zespół (z), 6, t. 433, k. 2.

⁷⁴ Nota Osóbki-Morawskiego do Mołotowa, 6 I 1945, AMSZ, z. 6, t. 433, k. 5.

⁷⁵ Jedynym wymiernym efektem była wymiana przedstawicieli nieoficjalnych. 26 grudnia do Paryża przybył przedstawiciel PKWN Stefan Jędrychowski, a do Lublina przedstawiciel Rządu Tymczasowego Francji Christian Fauchet. «Rzeczpospolita» 27 XII 1944.

zmierząca do uznania polskiego rządu tymczasowego przez Stany Zjednoczone i Wielką Brytanię⁷⁶. Jedynie rząd czechosłowacki, pod presją dyktatora sowieckiego, pragnąc uniknąć nacisków ZSSR w sprawie Rusi Zakarpackiej, uznał 31 stycznia 1945 r. polski rząd tymczasowy⁷⁷. Jednakże sprawa polska, podobnie jak decyzja o utworzeniu zjednoczonego rządu Jugosławii, miała zostać rozstrzygnięta podczas konferencji jałtańskiej.

Wydaje się, że w około pół roku, między momentem wkroczenia oddziałów Armii Czerwonej na terytorium Europy Środkowo-Wschodniej, a rozpoczęciem kolejnego, drugiego, spotkania przywódców trzech mocarstw, Stalinowi udało się zrealizować większość celów wobec tego regionu, planowanych na ten okres czasu. Z całą pewnością dotyczy to Rumunii, Bułgarii i Węgier. Układy rozejmowe stworzyły podstawy prawne umożliwiające Związkowi Sowieckiemu kontrolowanie i wpływanie na rozwój sytuacji politycznej w tych krajach. Mocarstwa zachodnie bez większych zastrzeżeń zaakceptowały wszystkie postulaty strony sowieckiej wobec ułożenia spraw trzech państw naddunajskich, byłych satelitów Trzeciej Rzeszy. Również w przypadku Jugosławii rozwój wydarzeń w tym kraju przebiegał zgodnie z interesami Związku Sowieckiego. I tu także inicjatywę Stany Zjednoczone i Wielka Brytania stopniowo oddawały ZSSR. Najtrudniejszą do rozwiązania po myśli Stalina okazała się sprawa polska. Pomimo, że Churchill i Roosevelt nie byli skłonni na przełomie 1944 i 1945 r. uznać przemianowanego na rząd tymczasowy PKWN, to jednak rozwój sytuacji politycznej w Polsce w okresie od lipca 1944 do stycznia 1945 r. nie rokował nadziei na powrót do kraju legalnych władz RP i stworzenie państwa suwerennego. Stalin konsekwentnie realizując na ziemiach polskich politykę faktów dokonanych, umacniając pozycję komunistów, niszcząc polskie państwo podziemne, przygotowywał się do decydujących negocjacji z Anglosasami w Jałcie. Podczas spotkania z przywódcami mocarstw zachodnich planował rozstrzygnąć kwestie granic (przynajmniej wschodniej) i rządu polskiego oraz zjednoczonego rządu Jugosławii.

⁷⁶ *Korespondencja...*, op. cit., t. I, s. 293–294; *Korespondencja...*, op. cit., t. II, s. 175–176, 178–179.

⁷⁷ M. K. Kamiński, *Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne 1945–1948*, Warszawa 1990, s. 27 i n.

Henryk Bartoszewicz

Политика Советского Союза по отношению к Центральной и Восточной Европе до конференции в Ялте (июль 1944 — январь 1945)

Резюме

В период с ноября 1940 по июнь 1941 г. в Кремле созревала мысль создать, после окончания войны, вдоль западной границы Советского Союза систему государств, названных в дипломатических документах и советской пропаганде термином „дружественных СССР”, а в самом деле, государств зависящих от Москвы. Общий чертеж советских планов относительно Центральной и Восточной Европы Сталин подал во время переговоров с британским министром иностранных дел Энтони Идэнэм в Москве в декабре 1941 г. Советский диктатор, кроме признания западных границ СССР до начала войны с Германией, требовал расширения территории советского государства за счет Финляндии и Румынии. Он предложил также создать после войны на территории Румынии советские военные базы. Он требовал для Советского Союза, сильно не конкретизируя, главную роль при принятии решений при организации государств Центральной и Восточной Европы.

Вторжение советских войск, начатое 23 июня 1944 г. в центре восточного фронта, вместе с яско–кишиневской операцией на юге, создали новую стратегично–политическую ситуацию в зоне, в которую входили Польша, Восточная Пруссия, Румыния, Болгария, Югославия, Венгрия, Чехословакия, Албания и Австрия. Это дало Сталину возможность непосредственно приступить к реализации его планов относительно зависимости стран Центральной и Восточной Европы от Советского Союза.

Около полугода, между июлем 1944 и январем 1945 г. Сталину удалось реализовать большинство планов относительно центральноевропейского района, предусмотренных его планом на этот срок. Договоренности по разделу с Румынией, Болгарией и Венгрией дали правовые основы Советскому Союзу на возможность контролировать и влиять на развитие политической ситуации в этих странах. Западные империи практически без сопротивления согласились с постулатами советской стороны, относительно внутренних укладов трех придунайских стран, бывших саттелитов Третьего Рейха. И в случае с Югославией Соединенные Штаты и Великобритания отдавали приоритет инициативам СССР.

Самой трудной, по мысли Сталина, оказался польский вопрос. Хотя Черчилль и Рузвельт не были склонны на переломе 1944 и 1945 гг. признать временное правительство, образовавшееся из Польского Комитета Национального Освобождения, но развитие политической ситуации в Польше в период с июля 1944 по январь 1945 г. не оставлял надежд на возвращение в страну легального руководства РП. Проводя на польских землях политику состоявшегося факта, усиливая позицию коммунистов и уничтожая польские нелегальные движения, Сталин готовился к переговорам с главами западных стран в Ялте. Во время ялтинской конференции намеревался решить вопрос границ и правительства Польши, а также правительства Югославии.

Перевод Александра Овражко

Henryk Bartoszewicz

The Policy of the Soviet Union Towards Central–Eastern Europe on the Eve of the Yalta Conference
(July 1944 – January 1945)

Summary

From November 1940 to June 1941 the Kremlin worked on a conception of creating a post–war system of states situated along the western frontier of the Soviet Union, and described in Soviet diplomatic documents and propaganda as friendly towards the Soviet Union; in reality, these countries were to become dependent upon Moscow. The general outline of Soviet plans for Central–Eastern Europe was disclosed by Joseph Stalin during talks conducted in Moscow with Anthony Eden, the British Minister of Foreign Affairs, in December 1941. The Soviet dictator demanded the recognition of the western frontier of the Soviet Union as it appeared

prior to the outbreak of the war against Germany, and the expansion of Soviet state territory at the cost of Finland and Rumania. He also proposed that Soviet military bases be located after the war on Rumanian territory. Finally, Stalin insisted that the Soviet Union play an undefined role in making decisions about the organization of the states of Central–Eastern Europe.

The Soviet offensive, initiated on 23 June 1944 in the centre of the eastern front, together with the Jassy–Kishinev operation in the south, produced a new strategic–political situation in the region composed of Poland, Eastern Prussia, Rumania, Bulgaria, Yugoslavia, Hungary, Czechoslovakia, Albania and Austria. This state of affairs enabled Stalin to embark upon a direct implementation of his plans of subjugating Central–Eastern Europe.

In approximately six months, from July 1944 to January 1945, Stalin was able to realize the majority of goals in Central Europe, planned for this period of time. Truces signed with Rumania, Bulgaria and Hungary created legal foundations which made it possible for the Soviet Union to control and influence the development of the political situation in these countries. The Western powers accepted with almost no reservations the Soviet postulates concerning the arrangement of affairs in three countries on the Danube, former satellites of the Third Reich. In the case of Yugoslavia, the initiative was gradually handed over to the Soviet Union also by the United States and Great Britain.

The Polish issue proved to be the most difficult to solve in accordance with the designs cherished by Stalin. Despite the fact that at the turn of 1944 Churchill and Roosevelt were not inclined to recognize the Polish Committee of National Liberation, renamed the provisional government, the development of the political situation in Poland from July 1944 to January 1945 held no promise for the return of the legal authorities of the Polish Republic in–exile. On Polish territory, Stalin consistently pursued a policy of faits accomplis, strengthened the position of the communists, destroyed the Polish Underground State and made preparations for negotiations to be held with the leaders of the Western powers in Yalta. During the Yalta Conference, he intended to solve the question of the Polish frontiers and government as well as that of a united Yugoslav government.

Translated by Aleksandra Rodzińska–Chojnowska